

Zeus Kültündeki Greko-Pers Etkileşimler¹

Farzad Abedi²

University of Tehran, Department of Archaeology, PhD Student, Tehran, Iran

Received- Accepted: 27.09.2019-02.11.2019

Research Article

Öz

Zeus kültündeki Greko-Pers etkileşimler, arkeolojik kanıtlar ve antik edebî eserler ışığında ortaya çıkarılabilir. Zeus, antik bir Hint-Avrupalı kökene sahiptir. Akhemenid İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte, uzun bir süre birbirlerinden uzak kalan Hint-Avrupalı kültürler, yeniden bir araya gelmişlerdir. Zeus da bu olayın sonucunda yeni etkileşimlerle karşılaşmıştır. Hinduizm'de gökyüzünün ata tanrısı olan Dyaus-Pitar'dan türetilen Zeus, Antik İran pantheonundaki kötümser tanrılar olan Daevalar'la ilişkilendirilmektedir. Ancak, Akhemenid İmparatorluğu kurulduktan sonra, hem antik edebî eserlerde, hem de arkeolojik ve epigrafik kanıtlar ışığında, Zeus'un daha çok Persler'in baş tanrısı olan Ahuramazda ile özdeşleştirilmesinden bahsedilir. Kafkaslar'da "Şimşekli Armazd" adı verilen tanrı, bu ilişkiyi açık bir şekilde yansıtmaktadır. Akhemenid İmparatorluğu çöktükten sonra, Doğu Anadolu'da baş kaldıran Yarı Persli hânedanlar, Ahuramazda ile Zeus'un birleşmesini hızlandırmışlardır. Kommagene'de ortaya çıkan Zeus-Oramasdes, bu birleşimin önemli noktasıdır.

Zeus kültündeki Greko-Pers etkileşimler konusunda, Ata-Kral-Tanrı kavramı da, yeni bir kavram olarak önem taşımaktadır. Arsacid sikkelerinde, Zeus biçiminde tasvir edilen kral ve kralın atası, bu konuyu kanıtlayan örneklerden sayılmaktadır. Bunun yanında, Yunan felsefi ve kültürel düşüncede, Kral-Tanrı kavramı, ilk defa Persli bir kral, yani I. Kserkses hakkında kullanılmıştır. Olympia'da keşfedilen Zeus ve Ganymedes terrakottası, söz edilen düşünceden kaynaklanmış olabilir. Sözü geçen Zeus, Pers etkili (?) bir sakal ve bıyığa sahip olduğu için, Ata-Kral-Tanrı kavramını temsil eden bir kanıt olarak kabul edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Zeus, Kült, Mitoloji, Persli, Yunan

The Greco-Persian Interactions in the Cult of Zeus

Abstract

The Greco-Persian interactions in the cult of Zeus can be revealed in the light of archaeological evidence and ancient literature. With the establishment of the Achaemenid Empire, Zeus, who had an ancient Indo-European origin, encountered with new interactions after the reunion of the Indo-European cults, which had remained far from each other for a long time. Zeus, who is Derived from Dyaus-Pitar, the god of the Sky in Hinduism identically, is associated with Daevas, the pessimistic gods in the ancient Persian pantheon. However, after the establishment of the Achaemenid Empire, both in ancient literature and in the light of archaeological and epigraphic evidence, Zeus is more likely to be associated with Ahuramazda, the chief god of the Persians. In the Caucasus, the god known as Lightning Armazd can clearly represent this relationship. After the fall of the Achaemenid Empire, the semi-Persian dynasties of Eastern Anatolia, which had their heads up, affected the unification of Ahuramazda and Zeus. Zeus-Oramasdes, which emerged in Commagene, is the focal point of this unification.

In the Greco-Persian interactions in the cult of Zeus, the concept of Father-King-God is also important as a new concept. The emergence of the picture of the king and king's ancestor, depicted in Zeus form, in the coins of Arsacid Kings is considered as one of the examples that can prove this. Besides, in the Greek philosophical and religious thought, the King-God concept was first used for a Persian king, namely Xerxes I. Some Zeus figures in Greece, which can be said to be Persian, are likely to originate from the same idea.

Keywords: Zeus, Cult, Mythology, Persian, Greek.

¹ This article is analyzed by three reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor. (Bu makale üç hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir)

² abedi.farzad@ut.ac.ir, ORCID: 0000-0002-6397-2283

Giriş

Dünyanın tarihî mitolojik şahısları arasında, Zeus en ünlü bireylerden sayılmaktadır. Yunan mitolojisinde, Zeus Yunan tanrılarının kralı ve dünyevi hükümdarların cennetsel suretidir (Miller Calhoun, 1935: s. 1). Zeus doğanın güçlerini temsil eden *Titanları* mağlup edip, bir baş tanrının insanlaşmış hâline gelmiştir. Zeus, cengaverlik özellikleri ile meşhurdur. Onun güçlü silahı, *Khtonik Kyklopların*³ verdiği şimşeklerdir (Hewitt, 1908: s. 77; Yasumura, 2011: 89) ve sözü edilen silah ile Titanları yerle bir etmektedir. Zeus bir yandan da, babalık özelliğine sahiptir ve Olymposlu tanrıların çoğu, onun çocukları olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca, Zeus bütün insanların babası sayılır (Hewitt, 1908: s. 97).

Yukarıda işaret edilen özellikler meşhur Olymposlu Zeus'un kişiliğini ifade etmektedir. Halbuki Ege dünyasında, Zeus'un yerelleştirilmiş versiyonları da vardır. Adı geçen yerel Zeuslar bazen doğu uygarlıklarının mitolojik kriterlerinden etkilenmişlerdir. Yunanlar bundan önce de, *Karialılar* gibi birçok Anadolu kavim aracılığıyla farklı Zeuslar ile karşılaşmışlardır. *Zeus Labraundos*, *Zeus Didymaeus* ve *Zeus Megistos*, sözü edilen yerel tanrılardan sayılmaktadırlar. Bazı doğulu tanrılar, ciddi bir şekilde Zeus'un yerelleştirilmiş versiyonlarını etkileyerek, yeni doğu kökenli Zeusların oluşmasına sebep olmuşlardır. Eski İran pantheonunun baş tanrısı olan Ahuramazda, sözü geçen doğulu tanrılardandır.

MÖ 6. yy'da, Batı Asya'da Ortaya çıkan Akhemenid İmparatorluğu'nun siyasi yöntemi, dinî bir temel üzerine kurulmuştur. Sözü geçen temel, Akhemenid kralın, antik İran'ın baş tanrısı olarak bilinen Ahuramazda'dan aldığı güç ve meşruiyettir. Akhemenid kraliyet yazıtlarının hepsi, Ahuramazda'ya dayandırılan hükümet hakkını yansıtmaktadır.⁴ *Bilgelik efendisi* anlamına gelen Ahuramazda'nın adı, eski Hint-Avrupalı tanrıların epithetlerinden oluşan bir isimdir (Boyce, 1984: Ahuramazda). Ahuramazda, Akhemenid pantheonunun baş tanrısı olarak, bir pederlik özelliğine de sahiptir. *Avesta*'da⁵, Ahuramazda, *Aša*⁶, *Vohu Manah*⁷ ve *Ārmaiti*⁸ gibi birçok tanrının babası olarak tanımlanmaktadır (a.g.m.). Ahuramazda, antik Hint-Avrupalı kosmos dünyasının önemli bir parçası olan *Asuralar* (*Ahuralar*) grubundandır. Adı geçen tanrısal varlıklar, *Maya* olarak adlandırılan büyümlü silhaları ile *Daivalara* karşı mücadele ediyorlar (Christensen, 1941: ss. 1-2). Akhemenid pantheonunun baş tanrısı olan Ahuramazda'dan sadece kraliyet yazıtlarında değil, antik edebî eserlerde de bahsedilmiştir. Görüldüğü gibi, Zeus, Ahuramazda ile ortak ve farklı özelliklere sahiptir. Onların ortak özellikleri, daha sonraki dönemlerde gerçekleşen teolojik yakınlığı hızlandırmıştır.

³ *Gaia* ve *Uranis*'ün çocukları olan tek gözlü yaratıklar (Theogonia. 140 aktaran Yasumura, 2011: 89).

⁴ Akhemenid kraliyet yazıtları, genel olarak "*Ahuramazda büyük tanrıdır*" ifadesi ile başlayıp, Ahuramazda'nın kralın tahta geçmesinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

⁵ Zerdüş'tün kutsal kitabı.

⁶ Antik İran pantheonunda *doğruluk kavramı*.

⁷ Antik İran pantheonunda *iyimser düşünce tanrısı*.

⁸ Antik İran pantheonunda *yeryüzünün tanrıçası*.

Antik metinlerde, söz Pers ve İran'a geldiğinde Ahuramazda her zaman Zeus ile karşılaştırılmıştır.⁹ Herodotos, eserinin farklı bölümlerinde Perslerin bir baş tanrıya inandıklarından bahsetmekle birlikte, söz edilen tanrının adını Zeus olarak vermektedir. Herodotos, hatta Kserkses ordusunu anlatırken, sözü geçen tanrının boş at arabasından bahsettiğinde, o arabayı Zeus'un at arabası olarak tanımlamaktadır (Herodotos. 7. 40). Sonuç olarak, uzun bir sürede, Yunan dünyasında Perslerin baş tanrısı, Zeus olarak adlandırılırdı. Adeta sözü edilen Zeus'un özellikleri Yunan Zeus ile farklıdır. Söz bu aşamaya geldiğinde önemli bir soru işareti ortaya çıkmaktadır, Zeus ve Ahuramazda'nın birbirlerine benzemesi nereden kaynaklanmıştır ve Zeus ve Ahuramazda'nın kişiliklerini nasıl etkilemiştir?

Hint-Avrupalı kavimlerin iki şubesinden türetilen Persler ve Yunanlar, beklendiği gibi ortak tarihî özelliklere sahip olmalıydı. Persler ve Yunanlar, Hint-Avrupalı kökenli dillerle konuştuklarından dolayı, ortak bir başlangıca dayandırılırlar (Fine, 1983: s. 244). Sözü edilen ortak başlangıç, Akhemenid İmparatorluğu'nun ortaya çıkması ile birlikte, yeni bir yaklaşma ortamını sağlamıştır. Antik edebî eserler ve arkeolojik kanıtlar ışığında, sözü geçen yaklaşma ortamının, hem sosyal hem de kültürel açılarda gerçekleştiği tespit edilebilir. Kültürün en önemli parçası olan *Din* de bu yaklaşma ortamından etkilenerek, yeni değişikliklerle karşılaşmıştır. Hint-Avrupalıların büyük göçünün ardından, adı geçen kavimler birbirlerinden ayrıldılar ve ortak kültürel düşünceler farklı bölgelere taşındı. Akhemenid İmparatorluğu'nun ortaya çıkması, bu eski kavimlerin yeniden yaklaşmalarına sebep olmuştur. Bu çerçevede, Yunanlar ve Perslerin tanrıları, sözü edilen yaklaşma ortamının ardından, birbirleri ile karşılaştı ve yeni kimliklere sahip olan tanrılar ortaya çıktı. Persli hânedanların, Anadolu'da bulunmaları, sözü edilen süreci hızlandırmıştır.

Zeus'un bir yandan peder ve bir yandan kral özellikleri, İskender halefleri döneminde daha ciddi bir şekilde yeni bir doğulu Zeus'un ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Bu vakada, bir yandan Anadolu'daki Zeus adı verilen yerel tanrıların, bir yandan da Akhemenid İmparatorluğu'nun baş tanrısı olan Ahuramazda'nın payı vardır.¹⁰

Zeus'un doğudan etkilenen kimliğinin ortaya çıkmasında, sadece onun yerel versiyonları ve Ahuramazda değil, Akhemenid kral kavramı da önemli bir rol oynamıştır. MÖ 480'de, I. Kserkses'in Atina'ya sevk ettiği ordular, Yunanlar ve İonları yeni bir siyasî ve dinî kavram ile karşılaştırmıştır. Sözü edilen zamana dek, hiçbir doğulu kralın, Egeden geçmeye cesaret edemediği için, Kserkses'in seferine tanrısal bir hareket olarak bakılmıştır (Herodotos. 7. 56). Antik edebî eserlere göre, Persleri destekleyen Yunan dinî merkezleri, sözü edilen inancın yayılmasına katkı sağlamıştır. Sözü geçen metinler ve arkeolojik kanıtlar, İşaret ettiğimiz dönemden itibaren, Zeus kimliğinde bazı değişikliklerin bulunduğunu yansıtmaktadırlar.

Akhemenid İmparatorluğu çöktükten sonra, yeni bir kimliğe sahip olan Zeus, Kommagene gibi yarı-Persli hânedanlar döneminde daha resmî bir şekilde antik İran'ın baş tanrısı olan Ahuramazda ile sinkretize edilmiştir.

⁹ Herodotos Perslerin baş tanrısından bahsetmek istediği zaman Zeus tabirini kullanmaktadır. Örnek olarak Bk. Herodotos. 1. 131.

¹⁰ Bundan önce Ahuramazda ile Zeus'un yaklaşmasını sağlayan iki tanrının arasındaki ortak noktalardan bahsetmiştik.

Zeus'un Hint-Avrupalı Kökeni

Zeus kelimesiyle ilgili en fazla duyduklarımızdan, bu kelimenin *Theos* sözcüğü ile ilişkili olmasıdır. Ama Zeus (*Theos*) kelimesi nereden türetilmiştir? *Schliemann* zamanından itibaren, *Minoslar*, İlk Yunanca konuşan Hint-Avrupalı kavim olarak kabul edilmişlerdir. Söz ettiğimiz halk, MÖ 3. by'nin sonunda Yunan Yarımadası'na ulaşmış, *Orta Helladik Çağ*'ın ilk uygarlığını ortaya koymuşlardır (Dietrich, 1974: s. 240). Minosların en ünlü Hint-Avrupalı özellikleri, onların pantheonunda bulunan tanrıların adları ve kimlikleridir. Büyük ihtimalle, Hint-Avrupalı gökyüzü ve hava tanrısı olarak bilinen *Dyaus pitar*, Zeus'un kimliğinde önemli bir etki bırakmıştır. Bu mesele, Yunan kültürünün Hint-Avrupalı bir kökene sahip olduğunu kanıtlayabilir (Mikalson, 2007: s. 211; Hyde, 2008: xii; Dietrich, 1974: s. 241). *Dyaus Pitar*, daha sonraki çağda Latince'de *Jüpiter* hâline dönüşmüştür.

Zeus, Hint-Avrupalı tanrılar arasında sadece *Dyaus Pitar* ile ilişkili değildir. Farklı Hint-Avrupalı tanrılardan oluşan Zeus, hikayeler ve silahlar açısından daha fazla *İndra*'yı hatırlatmaktadır. İki tanrının şeytanları öldüren ve *Vajra* (*Şimşek*) olarak adlandırılan ortak bir silahı vardır (Tepper, 2001: s. 97). Hint-Avrupalı kültürün en önemli kaynağı olan *Rig-Veda*'da, *İndra*'nın kutsal şimşekleri ile şeytanî yaratıkları öldürdüğünden bahsedilmiştir:

“*Soma içen ve şimşekle donanmış ... Evet, O İndra'dır.*” (*Rig-Veda*, 2. 12. 13).

Söz sadece iki tanrının silahlarında değil, onların epik öykülerinde bile görülmektedir. Bu konuda en açık anlatı, iki tanrının, büyük anneleri tarafından yaratılan ejderhaları öldürmeleri öyküsüdür. *Tintanomakhia*'dan sonra, Zeus'un büyük annesi olan *Gaia*, çocuklarının (Titanlar) intikamını almak için, *Typhon* adı verilen bir ejderhayı yarattı. Zeus ile *Typhon* arasındaki mücadele Yunan mitolojisinin en ünlü öykülerindendir (Hyginos, *Fabulae*, 152). Söz edilen anlatıya göre, *Gyganomakhia* olarak adlandırılan Olymposlular ile *Gaia*'nın doğurduğu canavarlar arasındaki savaşta, Zeus en son şimşekleri ile *Typhon*'u öldürmektedir. *İndra* ile *Vritra* arasındaki savaş öyküsü de Zeus ve *Typhon* mücadelesine benzetilebilir. Bu benzerlik, sözü edilen iki anlatının ortak köklere sahip olduğunu yansıtabilir. *İndra* öyküsünde, *Vritra* adı verilen ejderha, dünyanın suları ve nehirlerine engel olmaktadır. *İndra*, bu engeli insanların hayatından mahvetmek için kutsal şimşekleri ile ejderhayı (yılanı) mağlup etmektedir. Sonra da *Vritra*, Asurlar ve kendi annesi olan *Danu*'yu da yenmektedir (*Rig-Veda*, 2. 12. 13). Adı geçen öykü tamamen Zeus ve büyük annesi *Gaia* ile arasındaki gerginlikleri hatırlatmaktadır. Bunun yanında, Yunan kosmos dünyasının *Tintanomakhia* ve *Gyganomakhia* savaşları, farklı açılardan antik Hint-Avrupalı mitolojideki Asurlar ve Daivalar mücadelelerine benzetilebilir.

Asurlar ve Daivalar

Hint-Avrupalı pantheonunda da, Yunan pantheonundaki gibi tanrılar iki gruba bölünmüşlerdir ve hatta Yunan pantheonundaki iki grubun çatışmaları, büyük ihtimalle, Hint-Avrupalı versiyonundan etkilenmiştir. Bu kosmos çatışmaları *Asurlar* ve *Daivalar* arasındadır. Ama iki savaşın kazanan ve yenilenleri ortak bir kadere sahip değildir. Hindistan'a giden Hint-Avrupalıların inançlarında Daivalar en son, kosmos krallığını kazanarak Asurları yerle bir ettiler. Ondan sonra Daivalar iyilik tanrıları ve Asurlar şeytanî tanrılar olarak kabul

edilmişlerdir¹¹. Halbuki bu konuda, İran'a giden Hint-Avrupalıların inançları farklıdır. Oradaki kazananlar, Asurlar (Ahuralar) ve yenilenler, Daivalardır (Christensen, 1941: 1-2). Aynı zamanda, Ahuralar iyimser tanrılar ve Daivalar kötümser tanrılar olarak kabul edilmektedirler. Zerdüş'tün devrimci dinî reformları sonucunda, Daivaların yeri kötülük tanrılardan, sahte tanrılar seviyesine düşmüştür (Christensen, 1941: ss. 1-2). Arkeolojik ve epigrafik kanıtlar aracılığıyla, Zerdüş'tün dinî devriminin, I. Kserkses döneminden itibaren daha ciddi bir şekilde takip edildiği tespit edilir. I. Kserkses'in *Persepolis* ve *Pasargadae*'de bulunan *XPh* adı verilen yazıtı, Akhemenid kralın Daivalar tapınakları konusunda sert bir tepki gösterdiğini yansıtmaktadır. Sözü geçen yazıtta, Kserkses *Daivadana* olarak isimlendirilen Daivaların tapınaklarını yıktığından ve onların yerine Ahuramazda'ya taptığından bahsetmektedir (Kuhrt, 2010, Xph, §4b). *Roman Ghirshman*, İran *Hamedan* İli'nde bulunan *Nushijan* Ateş Tapınağı'nı, taşlarla doldurulup terk edildiğinden dolayı, Kserkses döneminde kapatılan Daivadanalardan saymaktadır (Ghirshman, 1976: s. 12).

Ahuraların en güçlüsü olan Ahuramazda, İran pantheonunda baş tanrı olarak yer almaktadır. Akhemenid İmparatorluğu'nun Egeden geçmesi ile beraber, Zeus antik Daivalardan türetilmesine rağmen, Ahuramazda'ya yakınlaşmıştır. Ahuramazda da bir süre sonra Daivaların özelliklerine yakınlaşmaya başlamıştır. Bütün bunları bir araya getirdiğimizde, Zeus ve Yunan pantheonunun, Hint-Avrupalı pantheondan türetildiğini ve bu yüzden İran ve Pers pantheonu ile ortak kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Bu olayın daha sonraki dönemlerde Zeus'un Persleşmesinde ve Ahuramazda'nın Yunanlaşmasında, kendi etkilerini göstermiş olduğu fark edilebilir.

MÖ 550'den itibaren, Akhemenid İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte Ortadoğu'nun kültürel, sosyal ve siyasal kriterlerine yeni geçitler açılmıştır ve uzun bir süre birbirlerinden uzak kalan Hint-Avrupalı kültürler bir araya gelmişlerdir. Ortak özellikler, her şeyden önce kendilerini ortak kültürler olarak sergilemektedirler ve Zeus da bu kapsamda, Pers pantheonundan etkilendiği ve onu etkilediği için önem taşıyan bir rol oynamıştır.

Ahuramazda'nın Zeuslaşması

Antik yazarlar, özellikle Herodotos, Perslerin büyük tanrısını *Zeus* olarak adlandırmaktadır (Herodotos. 7. 40). Halbuki Akhemenid kraliyet yazıtlarına göre, Pers pantheonunda, Ahuramazda baş tanrıdır. Günümüze kadar bulunan kanıtlara göre Ahuramazda, Akhemenid dönemde hiçbir zaman tasvir edilmeyip onun özel görevlerinden bahsedilmemiştir. Ama Post-Akhemenid yarı-Persli hânedanlar aracılığıyla, Ahuramazda'nın daha sonraki dönemlerde özgün özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Üstelik Gürcistan Pre-Hiristiyanlık pantheonunda Ahuramazda'nın ayrıntılı özellikleri ile karşılaşmaktayız. Bundan hareketle, *İberya Krallığı*'nin pantheonunda, *Armazi* adı verilen tanrının, Ahuramazda'dan türetildiği düşünülmektedir (Rapp, 2003: s. 278; Berman, 2009: s. 31). *Armazi*, Ermenistan'da daha çok *Armazd* olarak tanımlanmıştır. *İberya* sülalelerinin *Pharnavazidler*, *Arsakidler*, *Khosroianniler* gibi Persçe adları, onların Pers ve İran'la bağlantılı olduğunu kanıtlamaktadır (Bell, 1850: s. 200).

¹¹ Yunan Pantheonundaki Zeus gibi bazı tanrılar, etimolojik bakımdan ve özellikleri açısından eski Hint-Avrupalı tanrıları hatırlatmaktadır. Sözü geçen tanrıların en ünlüsü Zeus'dur. Tanrısal ve ilahî varlıklar için kullanılan Dyaus, Daiva ya da Div tabiri, açık bir şekilde, Dyaus Pitar adında bulunduğu için, daha sonraki dönemlerde Zeus'un adında kalmıştır. Pederliği tanıtan Pitar tabiri de silinip, sadece Zeus'un özelliklerinde bir miras olarak kalmıştır.

Rodoslu Kastor'un anlattığı bir hikaye, Armazd'in mitolojik öyküler açısından Zeus ile bağlantılı olduğunu yansıtmaktadır. Sözü edilen anlatı şudur (aktaran Grant, 1947: s. 194);

“*Bel, Assurların kralıydı. Onun döneminde Kykloplar; şimşekleri ve alev püskürtmeleri ile Titanlarla savaşan Armazd'a yardım ettiler.*” (*Rodoslu Kastor; FGH. II B. 1132*).

Kastor, MÖ 1. yy'da (Jül Sezar ile eş zamanlı) yaşamaktaydı (Donaldson, 1858: s. 111). O herhalde, kaynaklarını Post-Akhamenid Ermenistan ve Gürcistan hânedanlarından almıştır. Görüldüğü gibi, öyküde Armazd, doğrudan, Zeus yerine oturmuştur. Anlatının detayları tamamen meşhur Titanomakhia hikayesidir.

Büyük ihtimalle Akhamenid İmparatorluğu çöktükten sonra, Pontos ve Kommagene gibi yarı-Persli ya da Pers kökenli bir sülale olan Pharnavazid Sülalesi Dönemi'nde, de yeni pantheon eski Pers Pantheonu'na göre ortaya çıkmıştır. MÖ 3. yy'ın başlangıcında, Akhamenid İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılması ile birlikte, *Kartli* Krallıkları, *Armazi-Mtskheta* sülalesi'nden gelen Pharnavaz (Pharnabazos) yönetimi altında birleşmişlerdir (Sunny, 1994: s. 11). Pharnavaz, baba tarafından Gürcistan'ın eski kralları olan *Kartloi Hanedanı*'na ve anne tarafından İran'a bağlıdır. Antik edebî eserlerde, onun annesinin İsfahan'dan olduğundan söz edilmektedir (Brosset, 2003: s. 20). Pharnavaz'ın anne tarafından İran'a bağlanmış olduğu ve Kartli¹² ile İran arasındaki ilişkiler sözü edilen hanedanın İran kökenli kült kavramlarını tanıdığını göstermektedir. Kartli krallık hanedanlarının pantheonunda, yazılı kaynaklara göre, baş tanrı *Armazi*'dir. Genel olarak Armazi'nin adı, Ahuramazda'dan türetilen bir ad olarak kabul edilmektedir (Lang, 1986: s. 416). Sözü geçen Armazi, bundan önce bahsedilen Armazd ile aynı tanrıyı ifade etmektedir. Bundan önce Kastor'un anlattığı öyküde, Armazd'in tamamen Zeus yerine koyulduğundan bahsedilmiştir. Başka antik edebî eserlerde de Armazi/Armazd'in özellikleri Zeus'u hatırlatmaktadır. Bu noktada söz edilen tanrının silahından bahsedilmelidir. Ermeni tarihçi olan Horenli Musa, *Şimşekli Armazi* anlamına gelen “*Thunderous (ampropayin) Aramazd*” adı verilen bir tanrıdan bahsetmiştir. Horenli Musa'nın anlatısında *Azize Nune*'nin, Gürcistan başkenti olan *Mcxheta*'da “*Şimşekli Armazd heykelini*” yıktığından söz edilmiştir (Horenli Musa. 2. 86). Ermenistan Tarihi'nin babası olarak bilinen Horenli Musa, İS 5. yy'da yaşamaktaydı (Hacikyan, 2000: s. 25). Onun *Azize Nune*'nin *Mcxheta*'da yaptığı uygulamalar ile ilgili söz ettiği anlatı, Zeuslaşmış Armazd kültürünün İS 3. yy'a kadar devam ettiğini göstermektedir. Bunun yanında Armazi'nin *yıldırım kılıcı* olarak adlandırılan (Petrosyan, 2012: s. 273) güçlü silahından bahseden öyküler, Onun daha önceki dönemlerde bir çok açıdan Zeus'a yakınlaştığını yansıtmaktadır.

Bazı antik edebî eserler, arkeolojik ve epigrafik kanıtlar aracılığıyla, Armazi'nin arkasında duran Ahuramazda'nın Akhamenid Dönem'den itibaren kendisine özgün cadı güçlerinden ayrılıp, Daivaların cengaverlik özelliklerine yaklaştığı fark edilebilir. Antik Hint-Avrupalı kosmos düşüncesinde, Daivalar daha çok cengaverlik özellikleri ve Asurlar (Ahuralar) her zaman *Maya* adı verilen tanrısal cadı güçleri ile tanımlanmaktadırlar (Christensen, 1941: ss. 1-2). Sözü edilen özellikler, Asurlar ve Daivaların sonraki

¹² Kartli, proto-Gürcü kabilelerin yerleşiminin eski merkezidir. *Kartli* adı, Gürcistan halklarının ilk yöneticisi olan *Kartlos* adından alınmıştır (Sanikidze, 2011: 628).

dönemlerde iyimser ya da kötümser kavramları temsil etmişlerdir. Akhemenid İmparatorluğu Dönemi'nden itibaren, Pers Pantheonu'nun baş tanrısı olan Ahuramazda, kademeli olarak, cengaverlik özelliklerini almaya başlamıştır. I. Dareios dönemi itibarıyla, kraliyet yazıtlarında Elamlılar ve Sakalar gibi Ahuramazda'ya tapmayan kavimler, İmparator tarafından çok sert bir şekilde cezalandırılmışlardır (Kuhrt, 2010: DB., 72, 75). Bunun yanında, Akhemenid İmparatorluğu'nun mirasını taşıyan yarı-Persli hânedanlar döneminde, Ahuramazda daha çok cengaverlik özelliği ile tanımlanmıştır. Sözü edilen süreç, Ahuramazda'nın daha çok Zeus'a yaklaşmasını sağlamaktaydı. Bundan önce bahsedilen Titanlarla savaşılan şimşek (yıldırım) kılıçlı Armazd'in kimliği bu yaklaşmanın sonucudur. İskender halefleri döneminden itibaren, Doğu'ya taşınan Zeus'un özellikleri bu bağlantıyı farklı bir açıdan da güçlendirmiştir.

Zeus, Ahuramazda ve Ata-Tanrı Kavramı

Zeus'un en önemli özelliklerinden biri, onun tanrıların pederi (babası) olmasıdır. Bu konudan, daha önce Zeus'un Dyaus Pitar'dan türetildiğinde bahsedilmiştir. Daha sonraki dönemlerde, Roma Pantheonu'nun baş tanrısı olan *Jupiter*, Zeus'un Romalı versiyonu olarak, onun *Atalık* özelliklerini yansıtmaktaydı.

Akhemenid İmparatorluğu Dönemi'nde, Ahuramazda'nın bir Ata-Tanrı olduğundan pek bahsedilmemiştir. Ama Seleukos İmparatorluğu ve İskender'in haleflerinin krallıkları sayesinde, Ata-Tanrı kavramı daha kuvvetli bir şekilde İranlı ve Persli hânedanlarda yayılmıştır. Sözü geçen kavram, bazen Armazd (Ahuramazda) kültürünü etkilemiştir, bazen de *Ata-Kral-Tanrı* tabiri olarak ortaya çıkmıştır. İran'da hüküm süren imparatorluklar arasında, Ata-Tanrı kavramı, ilk defa, resmî bir şekilde, Part (Arsakid) İmparatorluğu Dönemi'nde¹³ ortaya çıkmıştır (Alram, 2012: Arsacids iii. Arsacid Coinage) ve Ata Tanrı (*Theo Pater*) tabiri, Part İmparatorluğu'nda, kraliyet hakkını taşıyan bir simge olarak bütün kralların sikkelerinde tasvir edilmiştir (Bickerman, 1983: s. 782). *Arsakou* olarak adlandırılan bu Ata-Tanrı'nın kökeni, Arsakid krallarının atası olan, I. Arsakes'e dayanmaktadır (Alram, 2012: Arsacids iii. Arsacid Coinage; Bickerman, 1983: s. 782). Arsakid sikkelerinde tasvir edilen Ata tanrı, eski Aryan elbisesi ve Tiara giyip, bir oturak üzerine oturup, bir yayı kaldırmaktadır. Sözü edilen motif bir süre sonra, daha çok stilize edilen bir şekile dönüşmüştür. Yunanlar tarafından Pers İmparatorluğu'nun sınırlarında yayılan Hellen kültürü, Arsakidler'in ilk başkenti olan *Nisa – Mithradat Kert*'te açık bir şekilde görülmektedir. Ata Tanrı olan Arsakes, büyük ihtimalle, Yunan ata tanrı olan Zeus'tan etkilenmiştir. Ata tanrı Arsakes motifi daha erken dönemlerde, Apollon motiflerinden etkilenerek bir *omphalos*¹⁴ üzerine oturmakta (I. Mithradates sikkelerinde), ama daha sonraki dönemlerden itibaren (II. Mithradates sikkeleri gibi), Zeus motiflerinden etkilenerek bir taht üzerine oturmakta ve onun yanında *Tike* tasviri de görülmektedir (Alram, 2012: Arsacids iii. Arsacid Coinage). Sonuç olarak, Geç Part İmparatorluğu Dönemi'nde, Ata-Kral-Tanrı resmen Zeus biçiminde tasvir edilmiştir.

Ata-Tanrı kavramı, sadece Arsakidler'de değil, başka Post-Akhemenid yarı-Persli sülalelerde de

¹³ MÖ 247- İS 224 arasında, uzun bir sürede İran İmparatorluğu'nu idare eden hükümet.

¹⁴ Dünya göbeği, yumurta biçimli yer yüzünden çıkan bir taş. Rivayetlere göre, bu taş Zeus'un Doğu ve Batı'dan gönderdiği kartalların çakışma noktası ve Apollon'un Python'u yendiği alandır.

görülmektedir. Kommagene Krallığı'ndan kalan Nemrut Dağı'ndaki kabartmalarda, başka tanrılar yanında tasvir edilen I. Dareios, I. Kserkses ve II. Artakserkses'in tasvirleri (Brijder, 2014, Fig. 56; Ghirshman, 1962, Fig. 78) de Akhemenid İmparatorluğu'ndan kalan ve büyük ihtimalele Yunan ve Zeus kültüründen etkilenmiş olan bir ideolojiyi kanıtlamaktadır. Nemrut Dağı'ndaki kabartmalarda, eski Akhemenid İmparatorların, başka Greko-Pers tanrılar yanında ve Antiokhos ile el sıkışma sahnelerinde tasvir edilmeleri, eski hükümetin Kommagene Krallığı'na verdiği meşruiyeti yansıtmaktadır. Bunun yanında, adı geçen kabartmalar bir Ata-Tanrı kavramının kanıtı olarak kabul edilebilir, Çünkü Akhemenid krallar tanrılar gibi, Kommagene kralına hükümet hakkını vermektedirler. Söz konusunda, Kommagene Krallığı yalnız bir örnek değildir. İberyalı Arsakidler döneminde de Ata-Kral-Tanrı kavramını yansıtan kanıtlar bulunmaktadır. *Ana kalesi*'nde, İberya Arsakid krallarından kalan kanıtlarda, Armazd, kralları, öbür dünyaya bağlatan atalarıyla ilişkilendirmekteydi (Petrosyan, 2012: s. 267) ve hata Arsakid Ata Krallarının heykelleri, Armazd onuruna inşa edilen *Armazd* antik kentinde gömülmekteydiler (Petrosyan, 2012: s. 270). Sonuçta, Post-Akhemenid Persli ve yarı-Persli hanedanlarda, Zeus, Armazd ve Ata kraldan oluşan bir Ata-Tanrı kavramı ile karşılaşmaktayız. Ata-Kral-Tanrı kavramı, daha sonraki dönemlerde, Kral-Tanrı kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Part İmparatorluğu'nun Arsakid Kralları, bir süreden sonra, Arsakes simgesini sadece Ata-Tanrı'yı simgelemek için değil, kendilerini ifade etmek için de kullanmaktaydılar. Bu defa, Arsakid krallar, tam bir *Zeus ve Nike* sahnesi şeklinde tasvir edilmişlerdir. Dolayısıyla bir süre sonra kral tam Zeus hâlinde, tahta oturmuş bir şekilde ve Nike ile ortak bir ortamda betimlenmiştir (Aram, 2012: Arsacids iii. Arsacid Coinage). Aslında, kralların atası, bir tanrı olarak bilinirse, daha sonraki krallar da kendilerini tanrı olarak sayabilmekteydiler (Çünkü kral, kendisi de bir süre sonra bir Ata-Kral haline dönüşecektir). Kommagene'de kral için kullanılan *Theos* lakabı, ya da daha sonra, İran Sasani İmparatorları için kullanılan tanrı anlamına gelen *Bay* lakabı (Schindel, 2016: Sasanian Coinage) Kral-Tanrı ideolojik kavramını yansıtan kanıtlar olarak kabul edilebilir.

Resim 1: Nemrut Dağı'nın batı tarafında bulunan I. Akhemenid Kserkses'in steli (sağ) ve renkli rekonstrüksiyonu (sol) (Brijder, 2014, Fig. 68a–b)

Resim 2: Nemrut Dağı'nın batı tarafında bulunan (soldan sağa) I. Darcios, Ermenli Satrap [Bar?] danes, I. Kserkses ve II. Artakserkses stelleri.(Resim: Peretz Partensky).

Zeus-Oramasdes

Zeus'un Persleşmesi üzerinde, daha net bir açıklama yapmak için daha erken dönemlerin kanıtları incelemeliyiz. Kommagene Krallığı, MÖ 163'te Ermeni-Persli bir sülale tarafından kurulmuştur. Kommagene krallarının atası olan, Baktrya kökenli *Sophene ve Matiene* Satrapı olan I. Orontes, II. Akhamenid Artakserkses'in kızı, *Rodogoune* ile evlenmiştir (Ksenofon, *Anabasis*. 2.4.8). Sözü edilen evliliğin sonucunda, *Orontid Hânedanı* ortaya çıkmıştır. İskender'in fethinden itibaren, Orontid Hânedanı onun satrapları olarak kendi görevlerini korumuşlardır (Schmitt, 2002: Orontes).

IV. *Orontes* döneminden itibaren, kademeli olarak, Philo-Hellenism (Yunan-Severlik) kanıtları, özellikle kült kapsamında, Kommagene sınırlarında ortaya çıkmakta ve bazı Yunan tanrılarının heykelleri (*Zeus, Artemis, Herakles, ve Apollon*) yeni kurulan *Bagaran* kentinde dikilmiştir (Horenli Musa. 2. 4). Bagaran adı, Eski Persçe'de *Tanrı* anlamına gelen *Baga* sözcüğünden türetilmiştir (Garsoian, 1997: s. 51).

Resim 3: Far (Khovarne), Persepolis, İran, Alireza Shapur Shahbazi yorumuna göre, Persepolis ve Akhamenid İmparatorluğu'nun başka yerleşimlerinden bildirilen bu simge Far ya da Khovarne'yi temsil etmektedir, (Resim: Farzad Abedi).

Orontid sülalesi, Ermenistan'da çöktükten sonra, IV. Orontes'in oğlu olan, *Ptolemaeos, Kommagene Krallığını* kurmuştur. Kommagene Hânedanı'nın dördüncü kralı olan *I. Antiokhos Theos* zamandında *Nemrut Dağı* Kutsal Alanı inşa edilmiştir ve ilk defa açık bir şekilde, Greko-Ermeni-Pers tanrılar resmî bir biçimde sinkretize edilmişlerdir. I. Antiokhos'un mezarı olan Nemrut Dağı Kutsal Alanı, Greko-Pers tanrılarının heybetli heykelleri ve Antiokhos'un söz edilen tanrılar ve ataları ile el sıkışma sahnelerini gösteren kabartmaları ile ünlüdür.

Nemrut Dağı Kutsal Alanı'nın Doğu ve Batı teraslarındaki heykellerin en muazzamı, Yunan Zeus ve

Pers Ahuramazda'dan oluşan Zeus-Oramasdes'e aittir. Onun yanında *Apollon-Mithra-Helios-Hermes* ve *Artagnes-Herakles-Ares* (Jacobs, 2011: Nemrud Dağı) Greko-Ermeni-Pers birleşmiş kültleri simgelemektedirler. Başka sahnelerde ise Antiokhos, Zeus-Oramasdes ile el sıkışırken görülmektedir. Tanrıdan alınan hükümet hakkı kavramı, daha önce, Akhamenid İmparatorluğu Dönemi'nde, geniş bir ölçüde, diadem taşıyan *Far-Khovarne*-simgesini yansıtan kabartmalar ve tasvirlerde tanımlanmaktaydı ve daha sonra da Sasani Dönem'deki tasvirlerde, Nemrut Dağı kabartmalarına daha çok benzer bir biçimde görülmektedir.

Zeus Megistos

Daha çok Dura Europos'ta ünlü olan Zeus Megistos kültü, Zeus'un Persleşmesi ile ilgili birçok dini bilgi içermektedir. Seleukoslular Dönemi'ne dayanan Dura'daki Zeus Megistos Tapınağı, Zeus kültürünün bir Doğu kökenli kültten etkilendiğini yansıtmaktadır. Zeus Megistos'un hangi Doğulu tanrıya yakın olması ile ilgili farklı teoriler bulunmaktadır. Bazıları, onu daha çok *Baalshamin* ile ilişkilendirmektedirler (Dirven, 1999: s. 114). Ama bu tanrıdan söz eden Persepolis'te bulunan bir yazıtta göre, büyük ihtimalle Zeus Megistos, Ahuramazda ile ilişkilidir (Boyce, 1984: Ahuramazda). Persepolis'te bulunan, Akhamenid Dönem'in son yıllarına dayanan *Fratraka Tapınağı*'nda keşfedilen bir vakıf yazıtında, Zeus Megistos'tan söz edilmiştir (Resim 4) (Boyce, 1984: Ahuramazda). Sözü geçen yazıt Seleukoslular dönemine tarihlendirilmektedir. Persli bir tapınakta bulunan Zeus Megistos adı, Boyce gibi bazı araştırmacılara göre, Ahuramazda'yı hitap etmek için kullanılmıştır.

Resim 4: Fratraka Tapınağı'nda bulunan yazıt, İran Milli Müzesi, Tahran. Yazıtın üzerinde, *DÍOS MEGÍSTOU* (ΔΙΟΣ ΜΕΓΙΣΤΟΥ) kelimesi yazılmıştır. Adı geçen kelime Zeus Megistos anlamındadır (Resim: Farzad Abedi).

Megistos sözcüğü ile ilgili farklı teoriler vardır. Bazı araştırmacılara göre, adı geçen kelime yüce ve cennetli Zeus anlamındadır (Cohen, 2006: s. 160). Bazılar da onu Ahuramazda, Mithra ve Anahita'dan oluşan bir üçlü tanrı kavramı olarak bilmektedirler (Boyce, 1984: Ahuramazda). Bu çalışmanın yazarına göre Megistos, her şeyden daha fazla *Magos* ile ilişkili olabilir. Eski İran dininin rahipleri olan Magoslar, Zeus kültürünü etkileyerek, Zeus Megistos kültürünün ortaya çıkmasına sebep olabilirlerdi. Akhamenid Dönem'den itibaren Magosların

Mesopotamia ve Anadolu bölgelerinde bulunmaları, hem antik edebî eserlerde, hem de arkeolojik kanıtlar aracılığıyla tespit edilmiştir.

Zeus Baradateo

Bütün Antik Dönem’de Zeus kültündeki Greko-Pers etkileşimler Akhemenid Dönem’e dayanmaktadır. Sözü edilen konunun önemli noktası, bu etkileşimin izlerinin ilk defa dini reformcu Akhemenid İmparatoru, II. Artakserkses döneminde gerçekleşmesidir. II. Artakserkses dönemine tarihlendirilen bir yazıt, Zeus’un yeni Doğulu kimliğini yansıtmaktadır;

“Artakserkses Dönemi’nin 39. yılında, Barakes’in oğlu olan Droaphernes, Lydia’nın valisi, bir heykeli, Kanun Kuran Zeus’a (Zeus Baradateo) adadı. Neokoroslara -ki onların kutsal hareme girmeleri ve tanrının başına çelenk koymaları hakkı vardır- emretti ki sırlı Sabazios törenine -ki onda yakılan adaklar ve kurbanlar yapılıyor- ve ayrıca Angdistiler ve Ma törenlerine katılmasınlar. Onlar Dorates’e bu törenlere katılmamasına emrecekler.” (Briant, 1998: s. 206).

Sözü edilen yazıtta ilk defa Zeus’un yeni bir versiyonu ile karşılaşmaktayız: *BAPAAATEΩ*. Louis Robert, bu sıfatı, Eski Persçe’de, Kanun Kuran anlamına gelen Barradāta’ sözcüğünden türetilen bir kelime olarak kabul etmektedir. Bundan önce ve sonra Zeus hiçbir zaman *BAPAAATEΩ* olarak adlandırılmamıştır. Dolayısıyla Droaphernes Yazıtı’nda, büyük ihtimalle İranlı tanrı, Ahuramazda’dan bahsedilmektedir (Briant, 1998: s. 206). Bu yazıt her şeyden önce Persli tanrının yerel bir tanrı ile özdeşleştiğini ifade etmektedir. Büyük ihtimalle II. Artakserkses’in dini reformları ve Sardeis’te yerleşmiş olan Persli-Anadolulu hânedanların etkileri, bunun gibi dini olayları hızlandırmıştır. Sonuç olarak, Zeus ile Ahuramazda’nın arasındaki birleşim, arkeolojik kanıtlara göre II. Artakserkses döneminde (MÖ 404-358) Batı Anadolu’da resmî bir şekilde gerçekleşmiştir. Ama bu bir başlangıç değildir. Herodotos’un anlatıları ve arkeolojik buluntular bu birleşimin tarihini daha erken dönemlere dayandırmaktadır.

Persli Yüzlü Zeus

Önceden Herodotos’un bütün anlatılarında Perslerin baş tanrısı olan Ahuramazda’nın, Zeus adı ile söz edildiğinden bahsetmiştik. Bunun yanı sıra, günümüze kadar pek odaklanılmamış arkeolojik kanıtlar ve plastik eserlerde, Zeus’un en azından Klasik Dönem’den itibaren bazı bölgelerde, Persli bir görünüm ile gösterildiği görülebilir. Bu eserlerin en eskisi, Olympia’da bulunan *Zeus ve Ganymedes Terrakottası*’dır. Sözü edilen Zeus’un yüz tipi, bıyık ve sakal düzeni tamamen Persli bir yüzü hatırlatmaktadır (Resim 5). Terrakottaya benzeyen bir kaç Persli prensin baş heykelleri bu benzerliği daha çok açıklamaktadır. Bunun yanında Zeus’un elbisesinin kenarındaki bezemelerde, kanatlı bir canavar sırası (at ya da boğa) görülmektedir (Resim 6). Bu bezemeler, Yunan dünyasında pek yaygın olmamakla birlikte Persepolis’teki Akhemenid İmparator’un elbisesinin kenarındaki aslan sıralarını hatırlatmaktadır. Bu bezemeler, sözü geçen Zeus’un yüzü ve sakal düzeni yanında, önem taşıyan Pers etkisini gösteren bir kanıt olarak kabul edilebilir. Sözü edilen Terrakotta, Klasik Dönem’e dayanmakta ve Zeus’u

Ganymedes'i çalma hâlinde tasvir etmektedir.

Resim 5: Sol: Zeus ve Ganymedes Terrakottası'nda Zeus'un başı, Olympia Müzesi, Yunanistan, (Resim: Farzad Abedi), Sağ: Brüksel koleksiyonundaki Persli Prens başından bir çizim, (Çizim: Farzad Abedi).

Resim 6: Sol: Zeus ve Ganymedes Terrakottası'nda Zeus'un elbisesinin kenarındaki kanatlı canavar biçimli bezemeler, Olympia Müzesi, Yunanistan, (Resim: Farzad Abedi) , Sağ: Persepolis Tachara Binsı'ndaki Akhemenid İmparator'un elbisesinin kenarındaki aslan biçimli bezemeler (ORINST, P 24757¹⁵)

Ganymedes'in mitsel kişiliği de Pers ve Doğu ile ilişkisiz değildir. Ganymedes, Troia'yı kuran *Tros*'un oğludur. *İlos*, onun kardeşi ve *Tithonus*, *Priamos* ve *Klytios*'un dedesidir. Bu makalenin yazarının başka bir çalışmasında Ktesias tarafından aktarılan *Tithonos* ve onun oğlu, *Memnon* anlatıları detaylı bir şekilde incelenmiştir. Sözü edilen öykü, *Tithonos*'u *Assur İmparatorluğu*'nun Persli komutanı bilmektedir (Diodoros. 2.

¹⁵ Oriental Institute of The University of Chicago, https://oi.uchicago.edu/gallery/palace-darius#3F2_72dpi.png adresi üzerinden ulaşılabilir.

22). Sonuç olarak, Ganymedes aynı zamanda mitolojik bakımdan Doğu (Troia) ve Perslerle ilişkili olduğundan dolayı Firig beresi¹⁶ ile tasvir edilmiştir. Ayrıca, Zeus'un bir kartal avatarında Ganymedes'i çaldığı öyküsü *Aelian*'in rivayet ettiği *Akhemenes ve Kartal* hikayesini hatırlatmaktadır (Aelian, Hayvan Doğası Üzerinde. 12. 21).

Dolayısıyla Zeus ve Ganymedes öyküsünde Perslerin izleri takip edilebilir. Bu makalenin yazarına göre bunun gibi mitolojik anlatılar Zeus ve Ganymedes Terrakottası'nın ortaya çıkmasında etkileyici olabilirdi. Sözü edilen terrakottada Zeus'u bu şekile gösteren (Zeus'un bıyık ve sakal düzeni ve gözler ve kaşların biçimi ve özellikle Zeus sakalında bulunan tasarlanmış dalgalar Akhemenid heykeltraşlığı ile tanıdık olan bir araştırmacı tarafından ilk bakışta fark edilmektedir.¹⁷) heykeltraş'ın Akhemenid İmparatorları ve prensleri ve komutanlarının plastik eserlerini görmemesi ve onlardan etkilenmiş olmaması imkansızdır. Persepolis tabletleri, birçok İon ve Yunan işçi ve heykeltraşın orada çalıştıklarını bildirmektedir (Cameron, 1948: 15. Pl. IX). Eski Assur plastik sanatı ve Yunan heykelciliğini bir araya getiren Pers plastik sanatı kendisini tamamen açık bir şekilde Zeus'un yüzü ve hatta giyiminde göstermektedir. Bunun arkasında, Zeus'un Ahuramazda ve Ata-Tanrı ile ve Ganymedes'in Doğu ve Persler ile ilişkin oldukları saklanmaktadır. Ama bu ilişkiyi açıklayan kanıtlar sadece bunlar değildir.

Yazara göre açıklanmış olan bütün kanıtların yanında, Zeus'un Pers etkili figürünü yorumlamak için yine de antik edebiyattan yardım istemeliyiz. Bu makalenin yazarının 2014'te yaptığı bir araştırmada¹⁸, Akhemenid krallarının Kral-Tanrı özelliklerine sahip oldukları ile ilgili önemli bilgilerle karşılaşmıştır. Sözü edilen bilgiler, I. Kserkses'in Kral-Tanrı özellikleri çerçevesindedir ve günümüze kadar Ata-Kral-Tanrı konusu bakımından odaklanılmamıştır. Bu bilgiler Herodotos'a ait olan şu anlatıda görülmektedir;

"Kserkses köprüden geçtikten sonra, bir yerli "Ey Zeus, Sen ki bütün milletlere hüküm sürerek, Yunanistan'ı fethetmeye karar vermiştin, Neden kendini bir Persli şekline getirdin ve kendini Kserkses adlandırdın? Yunanistan'ı yıkmak için bunlara gerek yoktu"(Herodotos. 7. 56).

Anlatı, Kserkses'in tanrısal bir uygulamasından bahsetmektedir. Sözü edilen tanrısal uygulama da gemilerden yapılan Asya ve Avrupa'yı birleştiren Kserkses'in köprüsüdür. Yunanlar ve İonlara göre tanrıların o zamana kadar beceremedikleri bir olayı yerine getirmek, sadece bir tanrının elinden gelebilirdi. Dolayısıyla

¹⁶ Genel olarak Firig Bere olarak adlandırılan bere, eski İranlı kavimlerin tipik berelerinden etkilenmiştir (Nabarz, 2005: 55).

¹⁷ Sözü geçen terrakottada, en önemli faktör, Zeus'un sakallandır. Akhemenid kabartmalarında görülen dalgalandırılmış ve kıvrılmış sakallar, aynı zamanda belirgin bir düzene sahiptir. Bu kıvrılma ve aynı zamanda düzenleme, *İdalion* gibi Akhemenid İmparatorluğu'nun merkezi olmayan birçok bölgesinde de bir Akhemenid heykeltraşlığının yansıması olarak kabul edilir. Kıbrıs İdalion Antik Kenti'nde bulunan Apollon Amyklos rahiplerinin heykelleri (Resim 7) (Gaber, 1986: 19) bu özelliği açık bir şekilde göstermektedir. Halbuki, genel olarak, Zeus'un Yunan figürlerinde, sakallar dalgalıdır ama düzenli bir tasarıma sahip değildir. Zeus terrakottasının başka özelliği, kare biçimli bıyıktır. Zeus ve Ganymedes terrakottasında Zeus'un bıyığının kuyrukları kare şeklindedir ve yanaklar üzerine uzanmamla birlikte çeneye doğru devam etmiştir. Sözü geçen bıyık düzeni, Akhemenid heykeltraşlığının en önemli özelliklerindedir. Sonuç olarak, Zeus'un Yunan figürlerinde görülen perişan sakal ve bıyık özelliği, Zeus ve Ganymedes terrakottasında görülmemektedir. Terrakotta'da Zeus sakallarının düzenli dalgalandırılmasının izleri göze çarpmaktadır.

¹⁸ Sözü edilen araştırma, bu makalenin yazarının 2014'te Kserkses'in tanrılık özelliği konusunda yapılmıştır.

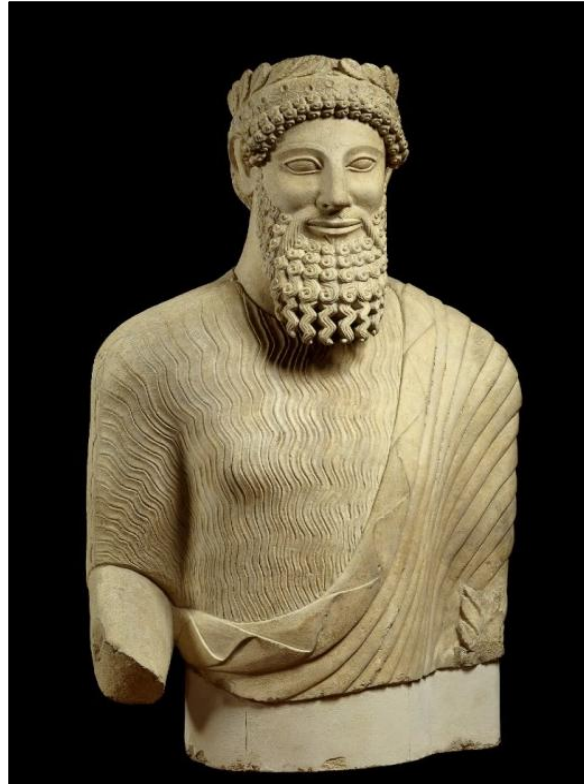
Kserkses ya tanrıdır ya da bir tanrının insanlaşmış şeklidir. Herodotos başka bir tümcesi ile bu rivayeteki söylediklerini tamamlamıştır;

“Tanrılar bir kişinin (Kserkses) tek başına Asya ve Avrupa’da hüküm süreceğini dayanmadılar.”(Herodotos. 8. 109).

Büyük ihtimalle sözü edilen anlatılar daha sonraki yıllarda Kserkses’in tanrısal özelliklere sahip olduğundan bahseden hikayelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Aiskhylos’un Kserkses’i tanıtmayı bu duruma dahil edilebilir;

“Bir çocuk ki (Kserkses), Perseus gibi altın yağmurundan doğdu, tanrılarla eşit olan biri.” (Aiskhylos. Persler: 75).

Bunlar gibi öykülerde Pers kralının, Klasik Dönem’den itibaren daha çok Yunanlar tarafından tanrılarla karşılaştırıldığından söz edilmiştir. Dolayısıyla Persli yüzü olan Zeuslar, verilen tüm bilgilerin yanı sıra büyük olasılıkla Pers krallarının Kral-Tanrı olarak kabul edilmelerinden etkilenmiş olabilirdi.

Resim 7: İdalion Apollon Tapınağı’nda bulunan bir rahibin heykeli. (British Museum Online Collection: No. 1917,0701.233)

Sonuç

Antik bir Hint-Avrupalı kökene sahip olan Zeus, Akhemenid Dönem'den itibaren uzun bir zaman ayrılmış olan İranlı kavimlerin karşılaştıklarında yeni bir bağlantı kurmak için uygun bir fırsat bulmuştur. I. Kserkses'in Atina'ya sevk ettiği büyük bir ordu ve onun Hellespontos boğazında gemilerden yaptığı köprü, Zeus'u temsil etmek için en yakın örnek sayılabilir. Vurgulandığı gibi Hellespontos olayı, Akhemenid krala tanrısal özellikler verilmesi ile eş zamanlıydı. Klasik Dönem'den itibaren Olympia gibi bazı Yunan bölgelerinde ortaya çıkan Perslere benzeyen yüzlerle gösterilen Zeus'un heykelleri, sözü edilen Hellespontos olayından etkilenmiş olabilir. Her hâlde, Zeus ile Akhemenid kral arasındaki bağlantı, İskender saldırısı itibari ile daha ciddi bir şekilde gözlemlenebilir. Kommagene Krallığı'nda Zeus, Ahuramazda ile Armazd arasındaki tarihi bağlantılar, yeni Ata-Kral-Tanrı kavramı ile karşılaşınca yeni tanrısal inançların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Akhemenid kralların, Zeus-Oramasdes ve başka Yunan-Ermeni-Persli tanrılar yanında, el sıkışma sahnelerinde görülmeleri bu yeni dinî kavramın sonucudur. Aynı zamanda, İran'da hüküm süren Arsakid İmparatorluğu'nun sikkelerinde "Ata-Tanrı" figürü tasvir edilmeye başlamıştır. Bir süre sonra, Ata-Tanrı kavramının içinden Kral-Tanrı kavramı türetilmiştir. Arsakid krallar son dönemlerde, sikkelerinde kendilerini tamamen Zeus'un oturuş sahneleri ile tasvir etmekle birlikte bu yeni siyasî-dinî kavramı ifade etmeye çalışmışlardır. Ata-Tanrı kavramı, Zeus'un antik babalık özelliklerinden türetilerek Seleukoslular döneminde Doğu'ya aktarılan bir dinî kavram olarak kabul edilebilir. Yeni üretilen Ata-Kral-Tanrı kavramı bir yandan dinî ve bir yandan siyasî anlamları taşımaktaydı. Bu dinî ve siyasî anlamlar, daha sonraki dönemlerde, Batı Asya'nın siyasî ve dinî kriterlerini ciddi bir şekilde etkilemiştir. Ancak Hıristiyanlık ve İslam gibi İbrahimi dinler yayılınca, tanrıdan güç alan ata-kral kavramına dönüşmüştür.

Greko-Pers savaşları itibari ile başlayan Doğu ve Batı'nın ortak dinî ve siyasî tecrübeleri, Ata-Tanrı-Kral kavramı altında yeni bir kültürel ortamın oluşmasında sebep olmuştur. Bugüne dek yapılan araştırmalarda sözü geçen ancak çok da odaklanılmamış kavram, Batı Asya'da gerçekleşen Antik Dönem'den Roma Dönemi'ne taşınan siyaset tarihi ve teolojik araştırmalarda yeni sayfalar açabilir.

Kaynakça

- [1] Aelian (1959), *On Animals*, Vol. 3. Translated by A. F. Scholfield, Cambridge and MA: Harvard University Press; London: Heinemann.
- [2] Aeschylus (1926), *Aeschylus*. with an English translation by Herbert Weir Smyth, Ph. D. in two volumes. 1. *Persians*, Translated by Herbert Weir Smyth, Cambridge and MA: Harvard University Press.
- [3] Alram, M. (2012), “Arsacids iii. Arsacid Coinage”, *Encyclopaedia Iranica* 2 (5): 536-540.
- [4] Bell, J. (1850). *System of Geography, Popular and Scientific; or a Physical, Political and Statistical Account of the World and Its Various Divisions* Vol. IV, London, Edinburgh and Dublin: A. Fullarton And Co.
- [5] Berman, M. (2009). *Georgia Through Its Folktales*. Winchester/Washington: O Books.
- [6] Bickerman, E. (1983), “Time-Reckoning”, *The Cambridge History of Iran*, Vol 3: The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. Ehsan Yarshater (pp. 778-791), Cambridge: Cambridge University Press.
- [7] Boyce, M. (1984), “Ahura Mazda”, *Encyclopaedia Iranica* 1 (7): 684-687.
- [8] Briant, P. (1998), “Droaphernes et la Statue de Sardes”, *Studies in Persian History: Essays in Memory of David M. Lewis*, ed. Maria Brosius & Amelie Kuhrt (pp. 205-226), Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- [9] Brijder, H. A. G. (2014), “I.7 Nemrud Dağı: Nemrud Dağı and the Other Two Hierothesia of Antiochus I, all three situated in the north-east of Commagene”, *Nemrud Dağı: Recent Archaeological Research and Conservation Activities in the Tomb Sanctuary of Mount Nemrud*, ed. Herman A. G. Brijder (pp. 83-131), Boston and Berlin: De Gruyter.
- [10] Brosset, M. (2003), *Gürcistan tarihi: eski çağlardan 1212 yılına kadar*, çev. Hrand D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- [11] Cameron, G. G. (1948), *Persepolis Treasury Tablets*, Chicago: The University of Chicago Press.
- [12] Christensen, A. (1941), *Essai sur la Demonologie Iranienne*, Copenhague: Ejnar Munksgaard.
- [13] Cohen, G. M. (2006), *The Hellenistic Settlements in Syria, The Red Sea Basin, and North Africa*, Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
- [14] Dietrich, B. C. (1974), *The Origins of Greek Religion*, Berlin and New York: De Gruyter.
- [15] Diodorus (1989), *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes*, Vol. 4-8. Translated by C. H. Oldfather, Cambridge and MA: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd.
- [16] Dirven, L. (1999), *The Palmyrenes of Dura-Europos: A Study of Religious Interaction in Roman Syria*, Leiden, Boston and Köln: Brill.

- [17]Donaldson, J. W. (1858), *A History of the Literature of Ancient Greece* Vol. 3, London: John W. Parker and Son.
- [18]Fine, J. V. A. (1983), *The Ancient Greeks: A Critical History*, Cambridge, MA and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- [19]Gaber, S. E. (1986), *Regional Styles in Cypriote Sculpture: The Sculpture from Idalion*, New York: Garland. Gjerstad.
- [20]Garsoian, N. (1997), “The Emergence of Armenia”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, Vol. 1, Richard G. Hovannisian (pp. 37-62), New York: St. Martin’s Press.
- [21]Ghirshman, R. (1962), *Persian art, Parthian and Sassanian dynasties, 249 B.C.-A.D. 651 (The Arts of mankind)*, Golden Press.
- [22]Ghirshman, R. (1976), “Les Daivadana”, *Acta Antiqua: Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXIV (pp. 1-14), Budapest: Akademiai Kiado.
- [23]Grant, R. M. (1947), “The Bible of Theophilus of Antioch”, *Journal of Biblical Literature* Vol. 66, No. 2: 173-196.
- [24]Hacikyan, A. J. (2000), *The Heritage of Armenian Literature: From the Oral Tradition to the Golden Age*, Detroit: Wayne State University Press.
- [25]Herodotus (1920), *The Histories*, Translated by A. D. Godley, Cambridge: Harvard University Press.
- [26]Hewitt, J. W. (1908), “The Propitiation of Zeus”, *Harvard Studies in Classical Philology*. Vol. 19: 61-120.
- [27]Horenli Musa (2001), *Ermeniler Tarihi*, çev. Edik Baghdasarian (Farsça Çeviri), Tahran: Moallef.
- [28]Hyde, L. S. (2008), *Favorite Greek Myths*. Chapel Hill: Yesterday’s Classics.
- [29]Hyginos (2007), “Fabulae”, *Apollodorus' Library and Hyginus' Fabulae*. ed. Stephen M. Trzaskoma and R. Scott Smith. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- [30]Jacobs, B. (2011), “Nemrud Dağı”, *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2016, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/nemrud-dagi> (3 March 2018).
- [31]Kuhrt, A. (2010), *The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*, London and New York: Routledge.
- [32]Lang, M. D. (1986), “Armazi”, *Encyclopædia Iranica* 2(4): 416-417.
- [33]Mikalson, J. (2007), *Greece, Ancient Religions*, ed. Sarah Iles Johnston, (pp. 210-219), Cambridge, MA and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- [34]Miller Calhoun, G. (1935), “Zeus the Father in Homer”, *Transactions and Proceedings of the American*

- Philological Association, Vol. 66 (1935): 1-17.
- [35] Nabarz, P. (2005), *The Mysteries of Mithras: The Pagan Belief, That Shaped The Christian World*, Rochester: Inner Traditions.
- [36] Petrosyan, A. (2012), “First Capitals of Armenia and Georgia: Armawir and Armazi (Problems of Early Ethnic Associations), The Origins of Greek”, *The Journal of Indo-European Studies*, Volume 40, Number 3 & 4, Fall/Winter 2012: 265-288.
- [37] Rapp, S. H. (2003), *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, Leuven: Leuven: In Aedibus Peeters.
- [38] Sanikidze, George, (2011), “Kartli”, *Encyclopædia Iranica* 15 (6): 628-629.
- [39] Schindel, N. (2016), “Sasanian Coinage”, *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2016, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/sasanian-coinage> (20 September 2016).
- [40] Schmitt, R. (2002), “Orontes”, *Encyclopaedia Iranica*, online edition, 2002, available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/orontes> (03 March 2018).
- [41] Suny, R. G. (1994), *The Making of the Georgian Nation*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- [42] Tepper, L. (2001), “The Monster’s Mother at Yuletide”. *Monsters and the Monstrous in Medieval Northwest Europe*, ed. K. E. Olsen and L. A. J. R. Houwen, (pp. 93-102), Leuven, Paris, Sterling, Virginia: Peeters.
- [43] Xenophon (1918-21), *Xenophon in Seven Volumes*, Vol. 1 and 2. ed. Carleton L. Brownson, Cambridge and MA: Harvard University Press; London: William Heinemann.
- [44] Yasumura, N. (2011), *Challenges to the Power of Zeus in Early Greek Poetry*, London: Bloomsbury.